

1. Mis on eetikakoodeks?

1.1. Mis on eetika?

Igapäevases keelepruugis viitab sõna "eetika" sellele, et kõne all on küsimused heast ja halvast, õigest ja väärast. Eetika puudutab seda, mida me ütleme või ütlemata jätame, mida me teeme või tegemata jätame, kes me oleme ja mida me väärtustame. Eetika keskne küsimus on, kuidas peaks elama. Eetika tuleneb kreekakeelsest sõnast *ēthos*, mis tõlkes tähendab muuhulgas tava või kommet. Vähemalt sama tuntud on sõna „moraal”, mis tuleneb omakorda *ēthos*'e ladina vastest *mos* (mitmuses *mores*, omadussõna *moralis*).

Erinevatel inimestel ja ühiskonnagrupidel on tihti erinev arusaam moraalist. Enamasti sisaldab moraalireeglistik korruga paljusid erinevaid väärtusi, mistõttu võivad gruppide ja inimeste vahel, aga ka ühe ja sama grupi sees või üksiku inimese jaoks tekkida väärtuskonfliktid: millist väärtust pidada tähtsamaks, juhul kui kõiki korruga järgida ei õnnestu. Ka moraalifilosoofias ei ole välja kujunenud üht teooriat, mis oleks teistest selgelt parem. Konkureerivatest teooriatest võib mõnikord tuletada üksteisele risti vastukäivaid otsustusi õige või väär, hea või halva toimimise kohta. Niisugune arusaamade paljusus on ühtaegu nii eetika pluss kui miinus. Erinev arusaam eetikast aitab seda hoida elujõulisena, pidevalt edasi arendada ning seada kahtluse alla ka juba väljakujunenud arusaamu. Teisalt aga tekitab ainuõige lahenduse puudumine mitmete küsimuste arutamisel tunde, nagu oleks eetika ebaoluline, väheautoriteetne ning võimetu käitumist suunama. See mulje on muidugi petlik.

Eetika ainese mõistmiseks on oluline teada järgmisi mõisteid.

Moraal osutab inimeste ja kultuuride kokkuleppelistele tavadele, reeglitele või praktikatele. Moraal on normide süsteem, mida iseloomustab kohustuslikkus. Kohustuslikkuse määr võib aga eri normide puhul erineda. Osad moraalireeglid (tapmiskeeld) on kehtestatud ka seadustena. Teised moraalireeglid (nt et valetada ei ole ilus) on mitteformaalsed, nende täitmist ei tagata riiklike institutsioonidega. Moraalinormide täitmist tagatakse nii väliste (teiste inimeste viha, põlgus, eiramine) kui sisemiste sanktsioonidega (häbi, südametunnistusepiin). Moraal võib ühiskondade, kultuuride, riikide ja kogukondade vahel erineda: nt see, mida peetakse õigeks läänetsivilisatsioonis ei pruugi olla õige islamimaades.

Eetika mõistet kasutatakse kahes tähenduses. Eetika võib osutada nii inimeste ja kultuuride teatud tavadele, reeglitele ja praktikatele kui ka nende üle reflekteerimisele. Esimesel juhul samastatakse eetika moraaliga. Teisel juhul räägitakse eetikast kui moraalifilosoofiast ning siis on moraal eetika uurimisaine. Üldiselt saab sõna "moraal" peaaegu alati asendada sõnaga "eetika", ent mitte vastupidi. Eetika jaguneb teoreetiliseks ja rakendus- (praktiliseks) eetikaks. Teoreetiline eetika võib olla kas normatiiveetika või metaeetika. Rakendus- (praktiline) eetika on mingi eluvaldkonna eetika või mingi professioni kutse-eetika.

Normatiiveetika konstrueerib eetikateooriaid ja põhjendab moraaliootsustusi filosoofiliselt mitmesuguste teoreetiliste raamistike siis.. Tuntumad eetikateooriad on teleoloogiline eetika, deontoloogiline eetika ja voorustepõhine eetika. Teleoloogilises (tagajärjepõhises) eetikas on moraalsuse lõppkriteeriumiks mingi tegudest tulenev mittemoraalne väärtus (nt õnn või heaolu). Nii utilitarism kui ka eetilise egoism on

teleoloogilised teooriad. Utilitarismi järgi on mingi tegu moraalselt hea, kui tema tagajärjel suureneb üldine kasu (kõigi nende kasu, keda tegu puudutab) ja moraalselt vale, kui selle tagajärjel väheneb üldine kasu. Eetiline egoism ütleb, et igäüks peaks alati järgima omaenda huve, st igäüks peaks tegema seda, mis maksimeerib tema oodatavat kasu või toob tegijale endale õnne, isegi kui see tähendab teiste kahjustamist. Vooruseetika ütleb, et on oluline mitte ainult teha õiget asja, vaid ka omada hea olemiseks ja õigesti toimimiseks tarvilikke kalduvusi, motivatsioone ja emotsioone. Vooruseetika on püüdluse eetika, ta kutsub meid üles püüdma olla ideaalne inimene.

Metaeetika (seda suunda tuntakse ka *analüütilise eetikana*) tegeleb eetika semantiliste, loogiliste ja epistemoloogiliste küsimuste teoreetilise uurimisega. Ta uurib eetikaterminite tähendust, väärtusotsustuste loomust ning eetikateooriate ja –otsustuste õigustemist. Siin ei tegeleta otseselt küsimusega, kuidas oleks mingis olukorras parem toimida või mida ei tohiks teha, vaid keskendutakse pigem eetika üldiste mõistete analüüsile: mida tähendavad eetikas kasutatavad mõisted "hea", "halb", "õige", "väär"; kas moraal on, saab olla või peaks olema objektiivne; kas moraaliotsustused saavad üldse olla õiged või väär; kuidas tuvastada, kas mingi tegu on õige või väär.

Rakenduseetika ehk *praktiline eetika* püüab rakendada üldisi moraalinorme ja teooriaid üksikutele tegevusvaldkondadele, kontekstidele või probleemidele. Nii näiteks tegeleb meditsiinieetika meditsiini valdkonnas kerkivate moraaliküsimustega (abordi lubatavus, patsiendi autonoomia jne), keskkonaeetika tegeleb aga suuresti loodushoiu vajaduse põhjendamise, olles ajendatud looduse reostamisega kaasnevate ohtude märkamisest. Liide "praktiline" viitabki siin sellele, et teooriat, argumentatsiooni ja analüüsi kasutatakse ametite (professioonide), institutsioonide ja avaliku poliitika moraaliprobleemide ja –praktikate analüüsiks.

Kutse-eetika mahub samuti rakenduseetika alla. Teravat piiri kutse-eetika ja rakenduseetika vahele tõmmata ei saa, kuid nagu nimigi osutab, peetakse kutse-eetika all silmas mingil kutsealal tegutsevate inimeste eetikat. Meditsiinieetika valdkonda mahuvad sel juhul kutse-eetikana näiteks nii arstieetika kui ka õe-eetika. Samas võivad laiemad meditsiinieetika teemad nagu abordi lubatavus või patsiendi autonoomia küsimus tulla omakorda kõne alla nii arstieetika kui ka õe-eetika raames. Õiguse valdkonnas tulevad ette näiteks kohtuniku-eetika ja advokaadi-eetika. Ametniku eetika või avaliku teenistuja eetika võib kutse-eetikana paigutada mitmesse erinevasse ainevaldkonda, sõltuvalt sellest, millise ametnikuga on tegu. Samas võib ametniku töös olla ka niisuguseid eetilisi aspekte, mis ühegi konkreetse rakendusvaldkonna alla ei mahu (näiteks kodanike võrdne kohtlemine ja huvide konflikti vältimine).

1.1.1. Eetika ja õigus

Mõnikord arvatakse, et õigus on peamine või isegi ainus ühiskondliku regulatsiooni mehhanism, millega inimene igapäevaselt kokku puutub. Tegelikult olid inimesed ammu enne õiguse tekkimist ja seaduste kehtestamist allutatud erinevatele moraalireeglitele ja tavadele, mis korrastasid inimkäitumist. Seega on moraal ja tava õiguse eelkäijad. Eetikakoodeksi koostades on õige endalt küsida, milline on eetikakoodeksi ja seaduse ning ka teiste ühiskondlikku korda tagavate normide vahet. On selge, et tegemist ei ole täielikult kattuvate valdkondadega. Leidub tegevusi, mis on küll õigusvastased, kuid pole automaatselt ebaeetilised (näiteks sõidukiiruse ületamine, et kedagi autoga kiiresti haiglasse toimetada).

Samuti võib valetamine olla ebaeetiline, kuid see ei tähenda veel, et valetaja rikuks alati seadust.

Tihti väidetakse ka seda, et õigus on eetiline miinimum, st õigusesse peaks eetikast üle võtma ainult kõige olulisema osa ehk miinimumi, mis vajab ühiskonnas õiguslikku kaitset. Selline väide on ainult osaliselt tõene – see saab kehtida ainult õiguse ühe osa, karistusõiguse kohta. Karistusõigus on õigusharu, mis loetleb teod, mille eest on ette nähtud karistused näiteks vangistuse või rahatrahvi näol. Tänapäevane karistusõigus peab kehtestama eetilise miinimumi, ei rohkem ega vähem. Kui karistusõigus kehtestab vähem kui eetilise miinimumi, jäävad inimeste kooseluks vajalikud olulised reeglid karistusähvarduseta ja ühiskondlikku korda ähvardab kokkukukkumine (näiteks kui ei karistata varguse või tapmise eest). Kui karistusõigus kehtestab rohkem kui eetilise miinimumi, on oht, et karistusõigust kasutatakse mõnede huvigruppide eetiliste vaadete pealesundimiseks. Selle tüüpiline näide oli nõukogude karistusõigus, mis muuhulgas nägi ette kriminaalkaristuse homoseksuaalse suguuhte eest. Sedatüüpi ebaeetilised seadused tipnesid 20. sajandil kehtinud natsi-Saksamaa rassipuhastuse seadustega.

Kui karistusõigus peab kehtestama eetilise miinimumi, siis teiste õigusvaldkondade seos eetikaga on oluliselt väiksem või puudub kohati üldse. Näiteks norm, et teatud seadus hakkab kehtima alates 1. jaanuarist 2007. a, on kindlasti õigusnorm, kuid pole alust arvata, et tegemist on eetilise miinimumi väljendusega või eetilist alust omava normiga. Õiguses on ka teisi korraldavaid norme, mis sätestavad näiteks definitsioone, piiritlevad kellegi pädevust vm. Laiemas plaanis teenivad sellised korralduslikud normid muidugi üldisemat ja eetikal põhinevat eesmärki – näiteks selle tagamist, et karistusseadustikuga kehtestatud eetiline miinimum jõustuks 1. jaanuaril 2007. a.

Niisiis võib õigusnormil ja eetikal olla kohati üsna vähe kokkupuutepunkte. Seetõttu on vaja määratleda õigusnormi oluline tunnus. Kuidas me tunneme ära, et tegemist on õigusnormiga? Kindlasti ei ole õigusnormi tunnus selle rikkumise võimalikkus või rikkumise karistatavus. Näiteks eelnimetatud korraldavaid norme ei ole isegi parima tahtmise juures võimalik rikkuda, kuna need ei sisalda käitumisjuhust. Vastus on lihtne – normi teeb õigusnormiks tingimus, et normi on kehtestanud riik ning sellega saab määrata seaduslikku ja ebaseaduslikku käitumist. See, millised eetikanormid kodifitseeritakse õigusnormidena, sõltub paljudest erinevatest asjaoludest, alates poliitilistest valikutest ja lõpetades rahvusvaheliste tavadega. Riigi üks ülesanne ongi tagada, et õigusnormid oleksid olemas ja neid järgitaks.

Rikkumiste karistamine on tegelikult küsimus sellest, milliste mehhanismidega tagatakse, et ühiskonnas norme järgitaks. Need mehhanismid sõltuvad normi valdkonnast, st eetikanormidel ja õigusnormidel on erinevad mehhanismid, kuidas nendest kinnipidamist tagada. Õigusnormidest kinnipidamise tagab eelkõige riik oma organite kaudu. Eetikanormidest kinnipidamist järgib eelkõige inimene ise ning see osa ühiskonnast, kuhu inimene kuulub. Seetõttu pole õige tahta, et riik jälgiks eetikanormidest kinnipidamist ja sekkuks eetikanormide rikkumisse.

Kui riik kehtestaks eetikanormide rikkumise eest sanktsioone, hāgustuks piir eetika ja õiguse vahel oluliselt. Üldiselt võib väita, et riiklike sanktsioonidega tagatud eetikanorm on sisuliselt juba õigusnorm. Nii näiteks on Eesti kohtud leidnud, et avaliku teenistuse eetikakoodeksi rikkumine kujutab endast distsiplinaarsüütegu ning kohaldanud rikkumise eest karistuse. Seega on avaliku teenistuse eetikakoodeksist saanud õiguse osa ja selle normidest

õigusnormid (ehkki eetikaga tugevalt seotud õigusnormid). Samas ei kehti vastupidine – sanktsioonide puudumine ei muuda õigusnormi eetikanormiks.

Pole välistatud, et eetikakoodeksi kehtestaja kehtestab eetikakoodeksi normide rikkumise eest ise ka sanktsioonid. Mitmete elukutsete ühendustel on oma aukohtud või muud organid, mis teostavad järelevalvet vastava elukutse esindajate tegevuse vastavuse üle eetikakoodeksis kirjapandule. Näiteks Eesti Advokatuuri üheks organiks on aukohus, mis kontrollib advokaatide kinnipidamist kutse-eetikast ning võib üleastujaid karistada nii rahaliselt kui ka advokatuurist väljaheitmisega. Neil juhtudel on tegemist eneseregulatsiooni, mitte riikliku sanktsioneerimisega.

Riiklik sekkumine eetikanormidesse oleks ilmselt ka ebaefektiivne, kuna iga ühiskondliku korra normi rakendatavus sõltub sisemistest ja välistest teguritest. Otsuse vastuvõtmisel, kas järgida normi või mitte, on määrava tähtsusega inimese sisemine valmisolek. Paraku ei ole sisemine valmisolek normi järgida kõikidel isikutel ja kõikide normide suhtes piisav, mistõttu on vaja ka väliseid mõjutusvahendeid ehk sundi (võimalikke karistusi). Samas pannakse isegi neis riikides, kus kehtib surmanuhtlus, sellist karistust tingivaid kuritegusid endiselt toime. See näitab, et välised mõjutusvahendid üksi ei suuda normide rikkumist ära hoida. Seega ei maksa loota, et eetikakoodeksiga seotud välised mõjutusvahendid üksi oleksid efektiivsed, vaid tuleb tõdeda, et eetikakoodeksi järgimine praktikas sõltub eelkõige inimeste valmidusest neid norme järgida.

Eetikakoodeksid sisaldavad tihti sätteid püüdluste või ideaalide kohta ning on sõnastatud väga üldiselt. Nendest sätetest kinnipidamist ei saa kunagi tagada riikliku karistusega – õigusriigis tohib karistus järgneda ainult sellisele teole, mida on võimalik piisavalt täpselt kirja panna, et inimene saaks hinnata, kas tema tegu vastab seadusega keelatud teole või mitte. Seega reeglid, mida ei saa piisavalt täpselt sõnastada või mille üle käib veel debatt, sobivad just eetikakoodeksitesse, mitte seadustesse.

1.1.2. Eetika ja religioon

Religiooni ja eetika seos on ajalooliselt kahtlemata väga tihe. Aastatuhandete vältel eristati neid üsna harva – religioonist tulenevad käsud-keelud kehtisid automaatselt ka tavamoraalis. Ka tänapäeval võib õigustatult väita, et paljusid kristliku eetika reegleid võib pidada üldkehtivaiks (näiteks kümne käsu hulka kuuluvat reeglit „Sa ei tohi varastada!“).

Olulisim vahe religiooni ja eetika vahel seisneb moraaliprintsiipide põhjendusviisis. Religioonides põhjendatakse moraalinorme enamasti jumalike käskude-keeldudega, mis on meieni jõudnud tavade, pärimuste või ilmutuse kaudu.

Keelu „Sa ei tohi tappa!“ põhjendamiseks piisab sellest, et Jumal on sellekohase reegli kehtestanud. Religioossed süsteemid näevad eetikat objektiivse ja universaalsena. See tähendab, et moraal on midagi inimesteülel, see ei sõltu ühe grupi või inimese arvamusest ja kehtib kõigi inimeste jaoks kõikjal. Jumalikud käsud või maailmakorraldus ei ole midagi sellist, mille üle oleks võimalik palju vaielda (vaielda saab muidugi selle üle, kuidas piiratud võimetega inimene jumalikust tahtest teada saab).

Kuigi on ka ilmalikke eetikateooriaid, mis toetavad objektivismi, proovitakse moraalinorme siin enamasti mõnel muul viisil põhjendada kui jumala tahte viidates.

Tapmiskeeld kehtib näiteks seetõttu, et arvame, et inimesel on õigus elule või et me ei saa ratsionaalselt soovida, et tapmise lubamine oleks üldine reegel. Ka religioosne eetika ei väida, nagu ei võiks inimene omaenda mõtlemise abil üldse moraalse tõesena jõuda. Kuid see tõde on siiski seesama objektiivne tõde, mis antakse näiteks ilmutuse kaudu.

Erinevalt religioossest eetikast on ilmalikus eetikas võimalikud ka objektivismist erinevad, st relativistlikud käsitlused. Kui mõelda, kui palju erinevate inimgruppide (sh religioossete gruppide) käitumistavad ja moraaliveendumused üksteisest erinevad, võib järeldada, et need tavad ja uskumused on tingitud nende gruppide erinevast sotsiaalsest keskkonnast või need on lihtsalt sisse harjunud käitumismallid. Midagi jumalikku neis ei ole. Selline arusaamine tingib relativismiprobleemi: kui moraal on ainult juhuslik sotsiaalne või psühholoogiline ilming, kas kõik inimpraktikad ongi siis lubatud; mis põhjusel peaks keegi just oma ühiskonna tavasid järgima, mitte teiste omi. Kristliku eetika jaoks seda küsimust ei teki: teatud moraaliprintsiipe tuleb järgida seetõttu, et nii on lihtsalt õige – kuna jumal on asjad nii seadnud. Äärmisel juhul saab viidata ka erilistele sanktsioonidele – kui inimene ei käitu moraalset, satub ta põrgu, moraalset käitumist premeeritakse aga taevaliku õndsusega.

Seega, sisuliselt kattuvad eetikateooriate ning religioonide poolt ettekirjutatud käitumisnormid üsna tihti, kuid nende põhjendamisviis on erinev.

1.1.3. Eetika ja etikett

Eetikat ja etiketti ei ole samuti sugugi lihtne eristada. Erineb reeglite põhjendamise sõnavara: kui etiketi puhul põhjendatakse reegleid viisakuse ja taktitunde abil, siis eetika puhul räägitakse rangemalt õigetest ja väärdest tegudest. Paistab nii, et peamine erinevus ongi reeglite tugevus ja tähtsus. Etiketireegli rikkumine võib küll põhjustada piinlikkust, kuid see ei ole nii taunimisväärne kui mõne moraalireegli rikkumine. Moraalireegleid peetakse primaarseteks. On kahtlane, kui võrd saab etikett lubada moraalireegli rikkumist, küll aga võib nii mõnigi kord ette tulla, et moraalnormi täitmine nõuab etiketi hülgamist. Üheks tüüpilisemaks erandjuhuks, kus etikett paistab olevat esmane, võiksid olla nii-öelda „ilusad valed”. Näiteks ei ütle me tavaliselt inimestele otse välja, mida me neist arvame. Samas võib niisugust etiketireeglit põhjendada moraaliga – inimesi solvata on ebaõige. Etikett ja moraal on tihedalt läbi põimunud ning etiketti võib vahel pidada moraaliga osaks.

Etiketi ja moraaliga erinevuste osas võiks veel välja tuua, et moraalireeglid on keskmiselt püsivamad kui etiketireeglid. Olulisemad moraalireeglid on püsinud läbi sajandite, etikett aga muutub (ja on muudetav) lihtsamini (nt lauakombed või riiklike vastuvõtude riitumisjuhised).

Samuti saab etikett öelda midagi vaid välise käitumise, mitte aga sisemise motivatsiooni headuse kohta. Mõtteid ei saa pidada etiketivastasteks (nt soovi lauakombeid eirata). Küll aga võivad mõned mõtted olla moraalset taunimisväärseid (nt soov kedagi tappa). Eetikas on tähtsad inimese seesmine motivatsioon ja tema valikuvabadus, mis tugineb väärtustele.

Etiketireeglid on sageli mõeldud käitumiseks standardsetes oludes – sellistes tegevustes, mida paljud inimesed on sageli sooritanud (nt lauakombed) ja mille läbimiseks on välja kujunenud kindlad tegevusjoonised. Moraalidilemmad aga vahelduvad ning võivad olla äärmiselt komplitseeritud. Etikett ei ole alati ainult rutiinsete reeglite täitmine, vaid see võib mõnikord nõuda vägagi suurt loominguilisust.

1.2. Mis on kutse ehk profession?

Klassikalisteks või traditsioonilisteks professionideks peetakse meditsiini, õiguse, kiriku ja armeega seotud asjatundjaid, kuid professionide nimekirja võib muidugi pikendada. Professione võib iseloomustada mitmete tunnuste kaudu. Reeglina on professionidel oma erialane teoreetiliste ja praktiliste teadmiste kogum: selleks, et antud erialal töötada, on vaja eelnevat õpet ning sellest tulenevalt on välja töötatud ka n-ö kutseoskuseid tõendavad dokumendid. Ühiskond tunnustab professioni esindajaid oma ala asjatundjatena just tänu erialastele teadmistele, mis ei pruugi olla kättesaadavad või arusaadavad võhikutele. Nad tegutsevad sageli suhteliselt sõltumatult oma kutseühingu raames, reguleerides esile kerkivaid küsimusi oma professioni siseselt ning väliseid osapooli kaasamata (näiteks väljastades või tunnustades teiste poolt välja antud kutseoskuseid tõendavaid diplomeid, andes kvaliteedisertifikaate antud valdkonnas tegutsevatele ettevõtetele, lahendades oma liikmete vastu esitatud kaebuseid jne) Tänu iseseisvale tegutsemisele on professionil aja jooksul välja kujunenud oma käitumiskultuur, mis sisaldab ka eetilisi tõekspidamisi sellest, kuidas toimida antud professioni esindajana töötades.

Käitumisstandardite kujundamine ja professioni väärtustele mõtlemine on professionisiseselt vajalik mitmel põhjusel.

Sageli on professionid keskendunud teiste inimeste või laiemalt avalikkuse teenimisele. Kuna tavakodanikul ei pruugi olla piisavaid teadmisi antud professionaalsest tegevusest ja ta ei pruugi seega suuta hinnata selle elukutse esindaja poolt antud nõuande headust, siis on ta automaatselt haavataval positsioonil ning professioni ebaetiline esindaja võib põhjustada suurt kahju. Näiteks peaks arst suutma hinnata patsiendi tervislikke vajadusi ning neist lähtuvalt soovitada talle parimat võimalikku ravi. Patsiendil endal võib olla oma ettekujutus sellest, kuidas teda ravima peaks, kuid see ei pruugi kattuda tema tegelike tervisevajadustega, mida suudab hinnata ainult arst. Iga väiksema sammu juures ei saa arst patsiendi nõusolekut küsida. Samuti ei saa ta seda teha näiteks narkoosi all oleva patsiendi opereerimisel ilmnevate ootamatuste puhul. Teiseks näiteks kliendi või patsiendi haavatavusest on info jagamine: selleks, et mõne professioni esindaja saaks oma tööd hästi teha, peab tavakodanik temaga jagama sageli ka tundlikku informatsiooni, mille avaldamine võib teda kahjustada (nt arst peab vahel teadma, mis haigused patsiendil eelnevalt on olnud). Seega peab preester hoidma pihisaladust, arst varjama patsiendi konfidentsiaalset infot või advokaat uurimise all oleva teoga seotud fakte – kogu see teave võib olla väga diskreetne. Professioni esindaja tööülesannete käigus teada saadud informatsiooni avalikustulek võib kliendile negatiivselt mõjuda: teabe avalikustamisele võib järgneda kaaskodanike hukkamõist, see võib piirata kliendi edasist tegevust (näiteks teda ei võeta tööle) jne. Seega on professioni eetikakoodeksi eesmärk sageli paika panna üldine reegel informatsiooni hoidmise kohta ning ka erandjuhul, kus olulise info varjamine ei ole õigustatud.

Professionide eetikanormistik võib siiski vastuollu minna sellega, mis on ühiskonnas laiemalt aktsepteeritud: näiteks mõnedes riikides on aktsepteeritud surmanuhtlus ja seda viib läbi timuka elukutset pidav isik (kes omakorda võib olla arst, vanglatöötaja vms). Et ühe rolli, institutsiooni või professioni jaoks oleks lubatud midagi sellist, mis ühiskonnas üldiselt lubatud ei ole, peab see roll, institutsioon või profession ise olema moraalselt põhjendatud. Põhjenduseks võib olla näiteks kasu, mida see roll üldsusele toob, lisaks peab ühiskondliku normiga vastuollu minev tegevus olema selle rolli jaoks keskse tähtsusega, st vältimatu.

Sageli rõhutatakse professionide juures avaliku huvi tähtsust või avalikkuse teenimist: selleks, et professioni esindajad ei lähtuks oma tööd tehes erahuvidest, vaid edendaksid avalikke huvisid, on vajalik ka kõrgemate eetiliste printsiipide kehtestamine. Seega on eetikakoodeksite loomine eelkõige oluline nende professionide jaoks, kelle tegevus on seotud avaliku huviga, kellel selleks, et oma tööd hästi teha, on vaja ühiskonna usaldust, anda märk oma usaldusväarsusest ning muidugi selleks, et innustada antud professioni esindajaid vajalikke eetilisi ideaale järgima.

1.3. Mis on eetikakoodeks?

Sõna „koodeks” (*codex*) pärineb ladina keelest ja tähendas algselt puutükki. Kuna Vana-Roomas kirjutati vahaga kaetud puutahvlitele, omandas „koodeks” hiljem ka dokumendi ja raamatu tähenduse. Ka üks esimesi kirjalikke õigusallikaid, Vana-Rooma XII tahvli seadused (5. saj eKr), on saanud oma nime just selle järgi, et tegemist on puutahvlitele kirja pandud tekstiga. Veelgi hiljem hakati „koodeksiga” tähistama raamatuid, kus olid kirjas valitseja poolt kehtestatud seadused. Ilmselt tuntuim selline seaduseraamat on Codex Justinianus, mille kehtestas Vanas-Roomas keiser Justinianus 6. sajandil pKr.

Eestis on erinevatel aegadel kehtinud mitmed koodeksid, viimati näiteks Tsiviilkoodeks ja Kriminaalkoodeks. Kaasaegses Eesti õiguses kasutatakse „koodeksi” asemel mõistet „seadustik”. Seadustik on seadus, st Riigikogu poolt vastuvõetud üldine õigusakt, kuid erinevalt tavalistest seadustest on seadustiku puhul tegemist suuremahulise ja mõnda valdkonda tervikuna reguleeriva seadusega. Nii näiteks kehtib Eestis Karistusseadustik, Äriseadustik, Kriminaalmenetluse seadustik, Tsiviilkohtumenetluse seadustik jne. Kuigi oma siduvuselt ja õigusjõult on seadused ja seadustikud võrdsed, peab seadusandja vajalikuks mõnda seadust eriliselt esile tõsta.

Millele viitab ”koodeksi” kasutamine mõistes ”eetikakoodeks”? On selge, et tegemist ei ole enam viitega puutahvlile ega ka mahukale eetikakäsitlusele. „Koodeks” juhib siin tähelepanu vormile: eetikakoodeks on kirjalik dokument. Eetikakoodeksi moodustavad kodifitseeritud ehk kirja pandud eetikanormid. Seega ranges tähenduses ei saa rääkida eetikakoodeksist, mis ei ole kirja pandud, kuigi see võib olla kõigile teada ja ka kõikide poolt järgitav. Viimasel juhul on tegemist pigem tavamoraali, südametunnistuse vms.

Käesolevas raamatus mõistetakse eetikakoodeksi all **eelkõige kirjapandud normide ja/või väärtuste kogumit, mis on toeks mingis valdkonnas tekkivate moraaliprobleemide lahendamisel ja õigete käitumisviiside valikul**. Seega on eetikakoodeks sisu poolest ikkagi eetikavaldkonna dokument, mitte õigusakt, kuigi selle nimes sisaldub sõna „koodeks”.

Vormi poolest ei pruugi kõik dokumendid, mida käesolevas raamatus eetikakoodeksitena vaadeldakse, sugugi kanda eetikakoodeksi nime. Lisaks eetikakoodeksitele sõnastatakse olulisi väärtuseid ja/või norme dokumentides, mis võivad olla formuleeritud põhiväärtustena, käitumiskoodeksitena, heade tavadena, deklaratsioonidena jne. Kõige tähtsam on koodeksi vastavus eesmärgile, mistõttu selle täpsemal nimetusel pole koodeksi koostamisel või rakendamisel nii olulist tähtsust. Seega, käesolevas kogumikus kasutatakse mõistet „eetikakoodeks” pigem ühise nimetajana sarnastele dokumentidele.

Põhimõtteliselt ei ole välistatud, et mis tahes ühiskonnagrupp, kellel on välja kujunenud ühtsed arusaamad universaalsetest printsiipidest ja põhimõtetest, võib soovida endale

koostada eetikakoodeksi. Näiteks võivad vangid koostada kogumiku, mis sisaldab muu hulgas reeglit, et valvuritega koostööd tegev vang sandistatakse. Selline kogumik võib küll formaalselt kanda nime „Vangide eetikakoodeks”, kuid kuivõrd tegemist ei ole ühiskonna kui terviku huvides või ühiskonna poolt aktsepteeritud professioni või grupi poolt kirjapanduga, ei loeta käesolevas raamatus sellist kogumikku eetikakoodeksiks.

1.4. Eetikakoodeksite liigid

Eetikakoodekseid saab jagada paljude erinevate tunnuste põhjal. Sotsiaalne praktika on eluliste situatsioonide ja inimlike arusaamade poolest siiski nii rikas, et sellist eetikakoodeksi valemit, mis suudaks kõiki rahuldada, pole seni koostatud. Seepärast on tekkinud käitumist reguleerivad koodeksid, mis on nii terminoloogiliselt kui sisuliselt erinevad. Koodeksitüübi valikul ei ole niivõrd oluline mitte see, kas tegemist on kutsealaga või mõne institutsiooniga (näiteks haigla, kool, tootmisettevõte), vaid see, mil määral on koodeksiga seotud inimestel ühiseid väärtusi, mis on nende tegevuse ühisosa, kas inimeste isiklikud väärtused kattuvad koodeksis taotletavatega, mida tahetakse koodeksiga saavutada jne. Sellest tulenevalt on koodeks kas lühem või pikem, üldisem või konkreetsem, sanktsioone sätestav või mitte. Suuremas institutsioonis võib olla vajalik ka mitu erineva tasemega koodeksit (näiteks Hewlett Packard’is, kus on palju tehnilisi töötajaid, kelle jaoks on igapäevane järgida väga üksikasjalikke juhiseid, kehtib loomingulisema töö tegijate jaoks lisaks üldsõnalisem väärtuste deklaratsioon).

Selleks, et näitlikustada, milliseid dokumente saab vaadelda eetikakoodeksitena, on kasulik liigitada eetikakoodeksid vastavalt nende välisele vormile, eesmärgile, hõlmavusele ja sisule.

Vormi poolest võivad eetikakoodeksid üksteisest väga palju erineda. Osa eetikakoodekseid on äärmiselt lühikesed (mõnerealised) ja sõnastavad ainult mingi kindla grupi põhiväärtused või püüdlused (näiteks õiguskantsleri missioon ning Hansapanga missioon ja põhiväärtused). Selline dokument võib olla nii eetikakoodeksi asendaja kui ka dokument, mille alusel hakkab grupp hilisema vajaduse tekkimise korral konkreetsemat eetikakoodeksit välja töötama. Samas võib eetikakoodeks olla ka mitmeleheküljeline mahukas ja detailne dokument (nt INTOSAI siseauditi eetikakoodeks ja standardid), mis sõnastab väärtuste ja missiooni asemel või kõrval ka väga konkreetsed tegevusjuhised erinevate juhtumite ja situatsioonide jaoks, näiteks kuidas käituda, kui koostööpartner teeb töötajale ebaseadusliku või ebaeetilise ettepaneku.

Eesmärgi poolest võib eetikakoodekseid liigitada nii konkreetseid käitumisjuhiseid ja valmis retsepte pakkuvaks (näiteks juhiseid, et kui sulle pakutakse altkäemaksu ebaseadusliku teo sooritamiseks, siis keeldu ning teavita oma ülemust) kui ka sellisteks, mis kirjeldavad üldisi kriteeriume õigete valikute langetamiseks (nagu õiglus ja võrdsus). Kuigi sõnastus erineb, soovitakse mõlemal juhul saavutada teatud liiki käitumine. Sageli sõltub eetikakoodeksi vorm selle eesmärgist. Ühtsustunde loomiseks ja põhiväärtuste deklareerimiseks sobib ka lühike ja üldine sõnastus. Kui aga inimeste käitumist tuleb kindlamalt reguleerida, teavitades neid ühtlasi organisatsioonipoolsetest võimalikest sanktsioonidest, on asjakohasem ning efektiivsem konkreetsete situatsioonide kirjeldus koos tegevusjuhiseid.

Üks olulisi tunnuseid, mis koodekseid eristab, on nende hõlmavus. Hõlmavuse all mõeldakse, kui suurele hulgale ja millistele gruppidele või gruppide ühendustele eetikakoodeksit luuakse. Teatud mõttes võib kõige laiemaa haardega eetikakoodeksiks lugeda Piibli kümme kasku, mis on suunatud kristlastele. Käesolevat käsiraamatut huvitavad pigem organisatsioonide, elukutsete ja huvialade jaoks loodavad eetikakoodeksid. Professionaalse kutse-eetika eesmärk on üldtunnustatud kõlbeliste väärtuste ja normide konkretiseerimine kitsamas sfääris. Näiteks võivad koodeksid olla loodud avalikule teenistusele tervikuna või spetsiifiliselt selle üksikule organisatsioonile (nt Riigikontrollile).

Kuigi eetikakoodekseid seostatakse enamasti professionidega, on eetikakoodeksid sageli ka suurel hulgal organisatsioonidel, kus töötavad mitme elukutse esindajad. Näitena võib siin nimetada nii avalikku teenistust kui ka panku, kindlustusühinguid või suurfirmasid, mis annavad tööd erinevate elukutsete esindajatele (juristid, insenerid, arstid, raamatupidajad jne). Seega kerkib koodeksi loomisel küsimus, kellele see on suunatud: kas selleks on profession laiemalt (näiteks insenerid), kindla erialaorganisatsiooni liikmed (näiteks Õpetajate Liidu liikmed, Haridustöötajate Liidu liikmed) või hoopis konkreetne töökollektiiv, asutus või ettevõte, kus töötavad korraga mitme erineva kutseala esindajad (näiteks Hansapank).

Koodeksi sihtgrupi valik sõltub suurel määral sellest, kes koodeksi koostab, eelkõige sellest, millist gruppi ta saab esindada. Mõned erialaorganisatsioonid hõlmavad kõiki vastaval kutsealal tegutsejaid kasvõi juba seetõttu, et neil, kes organisatsiooni ei kuulu, ei lubatagi sel alal üldse tegutseda. Mitteliikmete tegevus on ebaseaduslik. Nii näiteks võib advokatuuriseaduse kohaselt advokaadina tegutseda ainult see isik, kes on advokatuuri vastu võetud. Teisalt, erialaorganisatsioonil, mis ei hõlma kõiki vastaval kutsealal tegutsejaid (näiteks Õpetajate Liit Haridustöötajate Liidu kõrval), ei ole mõttekas suunata koodeks kõigile vastaval kutsealal töötajale, juhul kui tema liikmeskond moodustab sellest vaid tühise osa, sest neil pole õigust ülejäänute tegevust kontrollida või suunata. Otsene kontrollimehhanism saab rakenduda vaid liikmetele ega laiene sellest väljapoole.

Sisu järgi saab eetikakoodekseid jagada selle põhjal, milline on nende iseloom:

- Normatiivsed. Normatiivne eetikakoodeks sisaldab käitumisnorme, mille täitmist rangelt oodatakse. Levinud on kirjelduse negatiivne vorm („ei tohi”, „pole lubatud” jne). Tavaliselt koostab sellise koodeksi tippjuhtkond, kes kontrollib ka selle täitmist. Rahvusvahelised ettevõtted võib moraalipoliitika järgi jagada kaheks: polütsentristlikud, kus emafirma ei suru tütarfirmadele midagi peale, ja etnotsentristlikud, kus emafirma püüab tagada ühtlase käitumispoliitika kogu korporatsiooni ulatuses, sõltumata selle asukohariigi kultuurist. Viimased koostavad endale tavaliselt põhjalikke normatiivseid koodekseid, et kindlustada erinevates riikides ühtne käitumispoliitika ning anda juhiseid töötajale teatud olukordades käitumiseks.

- Väärtustele tuginevad. Väärtustele tuginevad koodeksid on deklaratsioonid ettevõtte moraalipoliitika kohta. Tavaliselt on need lühikesed ja üldsõnalisad, mistõttu need on normatiivsetega võrreldes kestvamad, kuna üldsõnalisi deklaratsioone pole vaja nii tihti muuta kui detailseid koodekseid.

- Sotsiaalseid kohustusi võtavad. Sotsiaalseid kohustusi võtvates ehk väljapoole suunatud koodeksites deklareeritakse, millised kohustused organisatsioon ühiskonna ees võtab. Nende organisatsioonide tegevus mõjutab sageli ühiskonda laiemalt (nt arstid, advokaadid).